

Spasimir Domaradzki*

Pokojowa rewolucja w zawłaszczonej demokracji. Kryzys polityczny w Bułgarii w latach 2021–2023

Peaceful Revolution in a Captured State.
The Political Crisis in Bulgaria 2021–2023

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: *zawłaszczone państwo, Bułgaria, społeczne protesty, kryzys polityczny*

Key words: *state capture, Bulgaria, protests, political crisis*

Abstrakt: *Polityczny kryzys w Bułgarii w latach 2021–2023 jest niezwykle ciekawym zjawiskiem politycznym, ze względu na fakt, że głównym żądaniem społecznych protestów było wprowadzenie reform, które miały odzyskać zawłaszczone państwo. Opór ugrupowań politycznych reprezentujących dotychczasowe status quo, doprowadził do politycznego klinczu, karuzeli pięciu wyborów parlamentarnych, czterech rządów tymczasowych oraz chwilowego wzmocnienia pozycji prezydenta. Tekst stanowi próbę chronologicznego uporządkowania procesów politycznych podczas kryzysu, przez pryzmat interakcji między dążącymi do zmiany partiami reformatorskimi oraz elitami kontrolującymi zawłaszczone państwo. W oparciu o analizę chronologii wydarzeń oraz danych z kolejnych wyborów, bułgarski przykład pozwala dostrzec ograniczony wpływ wprowadzania zmian przez wybory w zawłaszczonym państwie, jak również strategię politycznego przetrwania partii „status quo”.*

Abstract: *The political crisis in Bulgaria in the period 2021–2023 constitutes a very interesting political phenomenon, due to the fact that the main protesters demand was the introduction of reforms aiming to regain the captured state. The resistance of the status*

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5794-6532>; dr, Katedra Prawa i Instytucji Unii Europejskiej, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. E-mail: s.domaradzki2@uw.edu.pl.

quo parties led to a political clinch, carousel of five parliamentary elections within two years, four interim governments and a temporary reinforcement of president's power. This paper aims to provide a chronological account of the political developments during the crisis through the prism of the interaction between the reformers camp and the political elites associated with the state capture. An analysis of the chronology of events and the elections data provide food for thought on the limited ability to introduce changes through elections in a captured state, as well as to identify some of the features of the "status quo" political survival strategy.

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł podejmuje problematykę politycznego kryzysu w Bułgarii w latach 2021–2023. Bułgarski *casus* stanowi niezwykle interesujący przypadek z perspektywy politologicznej, przede wszystkim dlatego, że dostarcza materiał empiryczny na temat próby wprowadzenia zmian do systemu politycznego w tzw. zawłaszczonym państwie. *Casus* jest tym bardziej interesujący, że Bułgaria jest członkiem UE i NATO, a tym samym formalnie należy do tzw. „świata demokratycznego”, co zgodnie z podstawową zasadą demokracji oznacza, że zmiana władzy następuje za sprawą wyborów. Jednakże, bułgarski przypadek dowodzi, że w zawłaszczonym państwie niekoniecznie wybory są w stanie podważyć nieformalne zależności i mechanizmy, które skutecznie zmarginalizowały rolę formalnych instytucji. Co więcej, za sprawą zawłaszczenia państwa, elity polityczne dysponują niezwykle szerokim arsenałem narzędzi politycznych, ekonomicznych i społecznych za sprawą których sabotują jakiegokolwiek zmiany, które mogłyby podważyć ich dominującą pozycję.

Niniejsze opracowanie nie jest próbą całościowej i kompleksowej analizy niezwykle dynamicznego okresu w bułgarskiej polityce. Będzie natomiast dążyło do zarysowania i uzasadnienia „zawłaszczenia państwa” w przypadku Bułgarii, naszkicowania kluczowych komponentów pokojowej rewolucji oraz uchwycenia taktyki sił dążących do zachowania politycznego *status quo* i przetrwania modelu zawłaszczonego państwa. Niniejsze rozważania oparte są na historiograficznym i problemowym podejściu do badanego tematu, przedstawiając krytyczną analizę wydarzeń w oparciu o wyniki wyborów oraz zachowań głównych uczestników bułgarskiej sceny politycznej. Na kanwie rozważań, uchwycony zostanie wachlarz narzędzi, za sprawą których elity polityczne w zawłaszczonym państwie są w stanie mitygować wpływ jedyne legalnego sposobu zmiany władzy, jakim są wybory.

Bułgaria, czyli państwo zawłaszczone

Lata 2021–2023 to jeden z najbardziej burzliwych okresów we współczesnej historii Bułgarii¹. W ciągu dwóch lat odbyło się aż pięć kolejnych wyborów parlamentarnych, po których udało się wyłonić tylko jeden rząd posiadający większość parlamentarną, który sprawował władzę tylko przez pół roku. Tymczasem, wobec dysfunkcyjnego parlamentu władza została skoncentrowana w rękach prezydenta, który za sprawą nominowanych przez siebie rządów tymczasowych² sprawował władzę przez większość czasu trwania kryzysu. Jednakże, przede wszystkim dlatego, że była (i nadal niektórzy uważają, że jest) to próba pokojowego obsunięcia od władzy elit politycznych, które oskarżone zostały o „zawłaszczenie państwa” (*state capture*)³.

W oparciu o idealne typy siły politycznej i siły przymusu Maxa Webera, Mark Haugaard zwraca uwagę, że demokracje istnieją w skali. Na jednym końcu tej skali są te, które zbliżają się do ideałów demokracji, gdzie władza jest przeważnie polityczna. Z kolei, na drugim końcu są te „demokracje”, w których normą jest przymusowa grabieżcza władza (*coercive predatory power*), czyli takie, które rządzone są przez feudałów lub niedoszłych monarchów absolutnych. W tym drugim przypadku „demokracja” pozostaje tylko w nazwie⁴.

¹ Współczesne problemy bułgarskiego systemu politycznego trafnie dostrzega m.in. Jacek Wojnicki. Patrz J. Wojnicki, *Problemy współczesnego parlamentaryzmu bułgarskiego – zagadnienia instytucjonalne i funkcjonalne*, «Studia Politologiczne» 2023, vol. 69, s. 82–96.

² W bułgarskiej konstytucji mowa jest o „служебно правителство”, co trafniej określić jako rząd służbowy (dosłownie) lub techniczny, ze względu na węższe ramy kompetencyjne i konkretne funkcje w porównaniu do zwykłego rządu. Bowiem, głównym zadaniem rządu technicznego jest administrowanie państwem oraz sprawne zorganizowanie nowych wyborów. Jednakże, w niniejszym opracowaniu będę używał terminu „rząd tymczasowy”.

³ W polskiej literaturze nie istnieje konsensus co do sposobu tłumaczenia terminu *state capture*. W literaturze można spotkać odmienne tłumaczenia, jak chociażby „przejmowanie państwa”, „przechwytywanie państwa”, „porwanie państwa”, czy też „zawłaszczanie państwa”. T. Hashimoto, *Conceptualizing 'State Capture by Securitization'*, «Społeczeństwo i Polityka» 2022, nr 1(70), s. 9–18; m.in. K. Longhirst, *Structural distortions: re-examining state capture in Moldova and apprising its persistence and effects*, «Sprawy Międzynarodowe» 2020, t. 73, nr 4; A. Pacześniak, *Zawłaszczanie państwa przez partię rządzącą jako konsekwencja demontażu demokracji liberalnej w Polsce*, «Studia Socjologiczno-Polityczne Seria Nowa» 2022, nr 2, s. 40–52; Ł. Afeltowicz, *Zawłaszczone państwa, sieci społeczne i wyobraźnia socjologiczna: krytyczna analiza koncepcji state capture*, «Studia Socjologiczne» 2010, nr 1(196), s. 69–105; S. Domaradzki, *W objęciach niepraworządnego sojuszu*, «Respublica», 3.02.2018, <https://publica.pl/teksty/domaradzki-w-objeciach-niepraworzednego-sojuszu-63566.html> (17.02.2024).

⁴ M. Haugaard, *Democracy, Political Power, and Authority*, «Social Research», winter 2010, vol. 77, nr 4, [w:] *From Impunity to Accountability: Africa's Development in the 21st Century* (winter 2010), s. 1049–1074 (s. 150–153).

Nie przypadkiem to skala korupcji oraz skuteczność jej zwalczania jest jednym z głównych wskaźników pozycjonujących państwo na wspomnianej skali.

Korupcja jest jednym z podstawowych elementów przyczyniających się do dysfunkcji systemu demokratycznego. Korupcja pojmowana jest często jako nadużycie władzy publicznej w celu uzyskania nieuprawnionych prywatnych korzyści – jednostkowych lub grupowych⁵. Jak zauważa Tanya Bagashka, korupcja jest terminem pojemnym, który używany jest do opisywania różnych zjawisk⁶.

Za terminologią używaną przez Bank Światowy, Łukasz Afeltowicz wymienia dwa rodzaje korupcji: drobną (*petty*) oraz wielką (*grand*)⁷. W przypadku drobnej korupcji (administracyjnej) celem jest wypaczanie lub nieegzekwowanie regulacji prowadzące do uzyskania korzyści przez państwowych lub pozapaństwowych aktorów korzyści na drodze niedozwolonych, nietransparentnych świadczeń na rzecz urzędników publicznych. Natomiast Ł. Afeltowicz stawia znak równości między wielką korupcją a zawłaszczeniem państwa, które sprowadza się do próby zmiany przez aktorów zinstytucjonalizowanych reguł gry w celu uzyskania prywatnych korzyści⁸. Ważne, w kontekście dalszych rozważań jest to, że jak doprecyzowuje Ł. Afeltowicz „...dotyczy kształtowania praw i reguł obowiązujących uczestników gry rynkowej poprzez wypaczenie czy też «podkopanie» zasad funkcjonowania instytucji, w efekcie czego wąska grupa aktorów uzyskuje uprzywilejowaną pozycję, przynosząc jednak straty społeczeństwu jako całości”⁹.

Anne-Lugon Moulin pozycjonuje „państwo zawłaszczone”, obok takich przejawów korupcji, jak łapówki czy sprzeniewierzenie środków publicznych. Według niej, „zawłaszczenie państwa” ma miejsce, gdy elity rządzące i/lub wpływowi biznesmeni manipulują polityką i kształtują zasady gry (w tym prawo i regulacje gospodarcze) dla własnych korzyści¹⁰. Z kolei Maarten Lemstra definiuje „zawłaszczenie państwa” jako systematyczną korupcję polityczną, przez którą politycy wykorzystują swoją kontrolę nad procesem decyzyjnym w państwie dla własnych korzyści¹¹. W tym sensie można przyjąć, że państwo zawłaszczone nie jest jednym z przejawów korupcji, lecz kolejnym stadium/

⁵ Ł. Afeltowicz, *Zawłaszczone państwa, sieci społeczne...*, s. 69–105.

⁶ T. Bagashka, *Unpacking Corruption: The Effect of Veto Players on State Capture and Bureaucratic Corruption*, «Political Research Quarterly» 2014, vol. 67, nr 1, s. 165–180.

⁷ Ł. Afeltowicz, *Zawłaszczone państwa, sieci społeczne...*, s. 70.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

¹⁰ A. Lugon-Moulin, *Understanding State Capture, Freedom from Fear*, «F3 Magazine» <https://f3magazine.unicri.it/?p=402> (17.02.2024).

¹¹ M. Lemstra, *The destructive effects of state capture in the Western Balkans EU enlargement undermined*, Policy Brief, «Clingendael», Netherlands Institute of International Relations».

etapem ewolucji systemu politycznego, w którym tolerowanie przejawów korupcji prowadzi do strukturalnych zmian w funkcjonowaniu państwa.

W badaniach nad korupcją i „zawłaszczonym państwem” dostrzec można zależność między wzrostem centralizacji i stopniem „zawłaszczenia”¹². Na podstawie węgierskich doświadczeń po 2010 roku M. Fazekas i I. Toth również dostrzegają centralizację jako warunek sprzyjający procesowi „zawłaszczenia” i przy okazji proponują nawet metodologiczne ramy badawcze dla tego fenomenu w skali mikro¹³. Anna Pacześniak z kolei, traktując o specyfice antyliberalnej rewolucji w Polsce w okresie rządów Zjednoczonej Prawicy, dostrzega odmienną strategię „zawłaszczenia” niż te, stosowane wcześniej. Zwraca przy tym uwagę na dążenie do wymiany elit politycznych i intelektualnych oraz narzucenie tradycyjnych wartości za pomocą państwowych instytucji i zasobów finansowych¹⁴.

Negatywne procesy dotyczące bułgarskiego systemu politycznego z perspektywy demokracji są problemem, który przyciągnął uwagę szeregu autorów. Abby Innes kwalifikuje bułgarski przypadek „zawłaszczenia państwa” do grupy państw z Europy Środkowo-Wschodniej (łącznie z Czechami, Słowacją, Rumunią oraz Łotwą), w którym to „bardziej przedsiębiorcze elity utworzyły «brokerskie» systemy partyjne, w których polityka publiczna pozostaje produktem ubocznym rywalizacji gospodarczej. Wszystkie te państwa charakteryzuje wysoki poziom «korporacyjnego państwa porwanego», w którym władza publiczna jest uprawiana przede wszystkim dla celów prywatnych”¹⁵.

Już w 2007 roku A. Barnes opisywał bułgarski przypadek, dostrzegając rolę rywalizujących ze sobą kręgów, których głównym celem jest maksymalizacja swoich własnych interesów¹⁶. Co ciekawe, przystąpienie do Unii Europejskiej w tym samym czasie, nie wpłynęło zasadniczo na zahamowanie czy odwrócenie tych procesów. Zamiast tego, stopniowo zaczęła rosnąć literatura traktująca o bułgarskim kazusie „zawłaszczenia państwa”.

september 2020, https://www.clingendael.org/sites/default/files/2020-10/Policy_Brief_Undermining_EU_enlargement_2020.pdf (17.02.2024).

¹² T. Bagashka, *Unpacking Corruption: The Effect of Veto Players on State Capture and Bureaucratic Corruption*, «Political Research Quarterly» March 2014, vol. 67, nr 1, s. 165–180.

¹³ M. Fazekas, I. János Tóth, *From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary*, «Political Research Quarterly» June 2016, vol. 69, nr 2, s. 320–334.

¹⁴ A. Pacześniak, *Zawłaszczanie państwa...*, s. 40–52.

¹⁵ A. Innes, *The political economy of state capture in central Europe*, «JCMS: Journal of Common Market Studies» 2013, vol. 52, nr 1, s. 88–104.

¹⁶ A. Barnes, *Extricating the State: The Move to Competitive Capture in Post-Communist Bulgaria*, «Europe-Asia Studies» 2007, vol. 59, nr 1, s. 71.

Szczególną uwagę Bułgarii poświęca Ana Krasteva, dostrzegając w przejściu z postkomunizmu przez narodowy-populizm po postdemokrację wyraz negatywnych transformacji, czy też tranżycji z korupcji przez endemiczną korupcję do zawłaszczenia państwa¹⁷. Wśród opracowań dotyczących problemów związanych z korupcją i zawłaszczeniem państwa, oprócz dowodów na istnienie patologicznych praktyk, autorzy jednoczą się wokół tezy, że w Bułgarii istnieje wysokie ryzyko korupcji w porównaniu do innych państw Unii Europejskiej, ze względu na słabe instytucje, które wpływają na słabą konwergencję PKB *per capita* z państwami Europy Zachodniej¹⁸. Centrum Badań nad Demokracją zwraca uwagę, że brak konsekwentnych rozwiązań antykorupcyjnych świadczy o zawłaszczeniu państwa, na które składa się szereg relacji korupcyjnych oraz współzależności, w które uwikłani są urzędnicy wysokiego szczebla oraz politycy. Z tej perspektywy dostrzec można systemowe słabości jak na przykład nadużycie mechanizmów zamówień publicznych, szarą strefę w gospodarce, przekręty podatkowe, blokowanie działań służb porządkowych i instytucji kontrolnych, czy też zawłaszczenie mediów¹⁹.

Istniejący stan zawłaszczonego państwa jest procesem, w którym nawarstwiające się i nierozwiązywane patologie/dewiacje polityczne z czasem przeliczyły się w nieformalne reguły funkcjonowania systemu politycznego. Twarzą przywołanego procesu zawłaszczania instytucji publicznych stał się trzykrotny premier Bułgarii w latach 2009–2021 Bojko Borisow. Skupione wokół Borisowa elity utożsamiane są ze „...starym układem politycznym, istniejącym przez lata na bułgarskiej scenie politycznej, opartym na klientelizmie i korupcji oraz nieformalnej współpracy formalnych rywali politycznych, utożsamianym z rządami tzw. «partii status quo», do których zalicza się ugrupowania, które odgrywały kluczową rolę w bułgarskiej polityce w latach 2009–2021, w tym Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii (GERB) premiera Bojko Borisowa, Ruch na rzecz Praw i Wolności (DPS) oraz Bułgarską Partię Socjalistyczną (BSP)”²⁰.

¹⁷ A. Krasteva, *State Capture versus Contestatory Citizenship in Bulgaria*, «Österreichische Gesellschaft für Europapolitik», Vienna, 7 December 2021, s. 7, <https://www.oegfe.at/wp-content/uploads/2000/12/PB-222021.pdf> (17.02.2024).

¹⁸ M. Fazekas, V. Poltoratskaia, T. Bencze, *Corruption Risks and State Capture in Bulgarian Public Procurement*, World Bank Group, Policy Research Working Papers, May 2023, <https://elibrary.worldbank.org/doi/epdf/10.1596/1813-9450-10444> (17.02.2024).

¹⁹ *State Capture Unplugged: Countering Administrative and Political Corruption in Bulgaria*, «Center for the Study of Democracy» 2016, <https://csd.bg/events/event/state-capture-unplugged-countering-administrative-and-political-corruption-in-bulgaria/> (17.02.2024).

²⁰ S. Domaradzki, *Wybory samorządowe w Bułgarii. Walka formalnych koalicjantów*, «Komentarze IES» 986 (234/2023), 25.10.2023, <https://ies.lublin.pl/komentarze/wybory-samorzadowe-w-bulgarii-walka-formalnych-koalicjantow/> (17.02.2024).

Spółeczne protesty, które wybuchły w lipcu 2020 roku, były skierowane nie tylko przeciwko rządzącej koalicji na czele z partią B. Borisowa GERB, ale również przeciwko prokuratorowi generalnemu Iwanowi Geszewowi, „szarej eminencji” bułgarskiej polityki Delianowi Peewskiemu (DPS) i przeciwko partiom *status quo* oraz szeroko pojętym elitom politycznym w ogóle.

Bezpośrednim powodem protestów była transmitowana na żywo akcja podjęcia próby dotarcia na plażę Rosenec przez byłego ministra sprawiedliwości i przewodniczącego ugrupowania Demokratyczna Bułgaria Hristo Iwanowa. Formalnie plaża jest własnością publiczną i tym samym każdy ma prawo korzystania z niej. Jednakże, natychmiast po przyplłynięciu łódką na plażę H. Iwanov wszedł w konflikt z ochroniarzami pobliskiej posiadłości należącej do honorowego przewodniczącego DPS Ahmeda Dogana. Ta przemyślana prowokacja dostarczyła dowody dotyczące skali procederu „zawłaszczenia państwa”. Nie tylko plaża, która stanowi własność publiczną była w praktyce użytkowana wyłącznie przez A. Dogana, ale jak się okazało, chociaż sam Dogan nie piastuje żadnego stanowiska państwowego, był ochraniający przez pracowników bułgarskiej Służby Ochrony Państwa (*Национална служба за охрана*). Tym samym, H. Iwanowowi udało się jednocześnie wyeksponować naraz kilka patologii wynikających z „zawłaszczonego państwa”.

Na przestrzeni lat premier B. Borisow, I. Geszew i D. Peewski stali się uosobieniem politycznego systemu, który utożsamiany był z korupcją, nepotyzmem, przeniknięciem się państwa i przestępczości zorganizowanej, bezprawia oraz powszechnego przekonania, że nieformalne elity i powiązania gospodarczo-polityczne kształtują polityczną rzeczywistość. W tym sensie protest nie był skierowany wyłącznie przeciwko rządzącym, ale przeciwko całej klasie politycznej, także wobec ówczesnej opozycji oraz prezydenta. Protestujący zarzucali im stworzenie systemu zależności, w którym politycy i oligarchowie korzystają z zamówień publicznych oraz środków publicznych, a wymiar sprawiedliwości sprawuje ochronę nad systemem zależności²¹. Hasła protestu i społeczna determinacja pozwalają stwierdzić, że społeczne oczekiwania nie dotyczyły tylko zmian personalnych, ale koncentrowały się wokół potrzeby głębokich zmian systemowych, które pozwoliłyby zmienić dynamikę gospodarczego rozwoju, politycznej jakości oraz społecznych relacji. W tym sensie, bułgarskie protesty dążyły do rewolucyjnych zmian w bułgarskim systemie politycznym, uwzględniając przy tym dostępne w systemie demokratycznym narzędzia: protesty oraz wybory. Protesty doprowadziły do podważenia pozycji B. Bori-

²¹ И. Дичев, *Българите не искат да ги оправляват като „стадо”*, «Deutsche Welle», 11.09.2020, www.dw.com/bg/българите-не-искат-да-ги-управляват-като-стадо-от-избори-до-избори/a-54891288 (17.02.2024).

sowa, sposobu uprawianej przez niego polityki oraz również pozbawiły elity polityczne niezbędnej legitymizacji do sprawowania władzy.

Protesty zarysowały również główną oś rywalizacji politycznej w trakcie kryzysu, która miała dotyczyć reformy wymiaru sprawiedliwości jako emanacji konieczności naprawy państwa, odsunięcia prokuratora generalnego oraz wprowadzenia urzędów do głosowania, które miały poprawić jakość wyborów i zmniejszyć liczbę głosów nieważnych. Tym bardziej, że to za sprawą wyborów miała nastąpić przemiana, zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami.

Antologia nieudanej rewolucji

Istotą kryzysu politycznego w Bułgarii w latach 2021–2023 był brak sposobności ugrupowań politycznych do utworzenia trwałej większości parlamentarnej, która byłaby w stanie przeprowadzić społecznie oczekiwane reformy. Konsekwencją był polityczny kliniec oraz brak sprawnie funkcjonującego rządu posiadającego legitymację demokratyczną oraz paraliż procesu decyzyjnego.

Protesty od lipca 2020 roku stanowiły wyraz cofnięcia społecznego poparcia wobec trzeciego rządu B. Borisowa²². W odpowiedzi rząd B. Borisowa przeszedł do politycznej ofensywy. Z jednej strony wzmożono represje wobec protestujących, które miały złamać społeczny opór. Z drugiej, zaproponowano prace nad zmianami w konstytucji, które miały być rzekomą odpowiedzią na społeczne protesty. Propozycja konstytucyjnych zmian była lansowana przez B. Borisowa jako „...czas nie tylko na zmianę systemu politycznego, ale na zresetowanie (рестарт) państwa”²³. Co istotne, lista proponowanych zmian dotyczyła szerokiego wachlarza zagadnień od sposobu wprowadzenia zmian do konstytucji, ograniczenia kompetencji ministra sprawiedliwości, skrócenia kadencji prezesów głównych sądów, zmniejszenia o połowę (do 120) liczby posłów w parlamencie, zaproponowanie osobnego rozdziału dotyczącego Rzecznika Praw Obywatelskich, wprowadzenia indywidualnej skargi konstytucyjnej oraz zmiany w preambule²⁴. Głównym celem B. Borisowa i jego rządu nie było jednak uwzględnienie społecznych postulatów, które otwarcie kwestionowały model sprawowania jego władzy, ale przetrwanie rządu do zapla-

²² Kolejne rządy B. Borisowa funkcjonowały w latach 2009–2012, 2013–2017 oraz 2017–2021.

²³ ГЕРБ предлага нова Конституция, свиква Велико Народно събрание. Решаващи ще са гласовете на „Воля” и независимите, «Lex News», 14.08.2020, <https://news.lex.bg/gerb-предлага-нова-конституция-свикв/> (17.02.2024).

²⁴ Е. Маринова, Е. Илиева, Проектът на ГЕРБ за нова Конституция вече е в парламента, Investor.bg, 17.08.2020, <https://www.investor.bg/a/332-ikonomika-i-politika/310326-proektat-na-gerb-za-nova-konstitutsiya-veche-e-v-parlamenta> (17.02.2024).

nowanych na wiosnę 2021 roku wyborów parlamentarnych, co ostatecznie B. Borisowowi się udało.

Tymczasem, skala i konsekwencja społecznych protestów prowadziły do zarysowania politycznej reprezentacji tzw. ugrupowań reformatorskich. Chociaż to polityczna prowokacja lidera TAK, Bułgaria (*Да, България*)²⁵ Hristo Iwanowa stanowiła katalizator dla społecznej mobilizacji, to inne ugrupowania polityczne, będące w formalnej opozycji wobec B. Borisowa oraz polityczni oportuniści o socjalistycznym rodowodzie, szybko dostrzegli potencjał protestów. Również prezydent Rumen Radew dostrzegł możliwość osłabienia Bojko Borisowa, przejmując narrację i żądania protestujących. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że dla protestujących zarówno prezydent Radew, jak również partie formalnie opozycyjne wobec rządu jak BSP czy DPS, były częścią elit odpowiedzialnych za zawłaszczenie państwa, których należało rozliczyć. Również rozpoznawalny showman Sławi Trifonow uruchomił swój długo planowany projekt polityczny i założył własne ugrupowanie Jest Taki Naród (*Има такъв народ*, JTN), które sympatyzując z protestami za sprawą nacjonalistyczno-populistycznej retoryki pozycjonowało się jako alternatywę dla starego systemu. W ten sposób, wśród ugrupowań reformatorskich główną rolę w latach 2021–2023 odegrały w różnych momentach koalicja Demokratyczna Bułgaria, JTN, czy Powstań! Mutri Won!, a od jesieni 2021 również Kontynuujemy Zmianę (KZ), na czele której stanęli dwaj ministrowie w pierwszych rządzie tymczasowym Stefana Janewa, Kiril Petkow oraz Asen Wasilew.

Jednak reformatorskość nie wszystkich ugrupowań była powszechnie uznawana. Wśród protestujących z nieufnością podchodzono szczególnie do Powstań! Mutri Won!, które zrzeszało w sobie zarówno aktywistów społecznych, ale również osoby związane ze *status quo*, jak chociażby były rzecznikę praw obywatelskich Maję Manołową z BSP. Dla innych z kolei, lider TAK, Bułgaria nie miał nieposzlakowanej opinii, ponieważ był ministrem sprawiedliwości w drugim rządzie B. Borisowa. Natomiast JTN, które było całkowicie nowym projektem politycznym, na czele którego stali scenarzyści pracujący dla Sławiego Trifonowa, stwarzało wrażenie rzeczywistej alternatywy. Stąd też, gwałtowny wzrost poparcia dla JTN w lipcowych wyborach 2021 roku, które Trifonow roztrwonił, jak się później okazało, sabotując wysiłki na rzecz powstania rządu koalicyjnego oraz świadomie pogłębiając kryzys polityczny. Dopiero po kolejnych wyborach w październiku 2021 roku stało się jasne, że w obliczu politycznego klinczu istnieje pilna potrzeba utworzenia parlamentarnej więk-

²⁵ Wchodzącej w skład koalicji Demokratyczna Bułgaria – Zjednoczenie (*Демократична България – обединение*) wraz z Demokraci na rzecz silnej Bułgarii (*Демократи за силна България*, DSB) oraz Zielony Ruch (*Зелено движение*).

szości. Nie było to jednak możliwe bez udziału któregoś z ugrupowań *status quo* i to właśnie BSP weszła do koalicji z KZ, DB oraz JTN.

Destrukcyjna rola JTN była jeszcze bardziej widoczna w trakcie rządu koalicyjnego Kirila Petkova, do upadku którego doprowadził właśnie Sławi Trifonow wycofując swoje poparcie w czerwcu 2022 roku. Formalnie powodem było zniesienie bułgarskiego weta, które umożliwiło rozpoczęcie formalnych negocjacji z Macedonią Północną, aczkolwiek w praktyce JTN domagało się obsadzenia kluczowych stanowisk, jak szefa Banku Narodowego, na co nie było zgody wśród pozostałych koalicjantów. Warto również zauważyć, że utworzenie większości parlamentarnej i poparcie dla rządu K. Petkova ze strony postrzeganej jako część *status quo* BSP, miało negatywny wpływ na wiarygodność rządu K. Petkova. Konsekwencją upadku rządu K. Petkova było przejęcie całkowitej kontroli nad władzą wykonawczą przez prezydenta R. Radewa.

Rola prezydenta i rządy techniczne

Jak już była mowa, istotą bułgarskiego kryzysu politycznego w latach 2021–2023 była niemożność uzyskania większości parlamentarnej niezbędnej do utworzenia rządu. W takiej sytuacji, konstytucja przewidywała chwilowy wzrost pozycji ustrojowej prezydenta. Zgodnie z art. 99 ust. 5²⁶ „...jeśli nie dojdzie do zgody na utworzenie rządu, Prezydent powołuje rząd tymczasowy, skraca kadencję Zgromadzenia narodowego i zarządza nowe wybory w terminie określonym w art. 64, ust. 3. Akt, w którym Prezydent skraca kadencję Zgromadzenia narodowego, określa także datę wyborów do nowego Zgromadzenia narodowego”²⁷. Przy powoływaniu rządu tymczasowego prezydent posiadał pełną swobodę, co w praktyce oznaczało przejęcie całkowitej kontroli nad władzą wykonawczą. Co więcej, rozwiązując parlament eliminowano możliwość kontroli parlamentarnej.

Należy przy tym zauważyć, że w bułgarskim porządku prawnym rząd tymczasowy (z francuskiego *cabinet d'affaires*) określany jest jako specyficzny rodzaj rządu, którego powołanie należy traktować jako ostateczność. Powoływany jest dopiero w sytuacji wyczerpania wszelkich możliwości powołania rządu, a ponieważ nie ma poparcia większości parlamentarnej i nie jest kontrolowany przez parlament, przyjmuje się, że powinien zajmować się sprawami bieżącymi oraz przygotować wybory, które wyłonią

²⁶ Przed zmianami z grudnia 2023 r.

²⁷ *Konstytucja Republiki Bułgarii*, Warszawa 2012, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/bulgaria2013.pdf> (17.02.2024).

skład nowego Zgromadzenia Narodowego²⁸. Jednakże, bułgarska konstytucja nie zawiera żadnych przepisów regulujących działalność rządu tymczasowego. Zatem znajdują one oparcie w politycznej praktyce i potrzebie chwili²⁹. W najnowszej historii Bułgarii od 1989 do 2021 roku żaden z pięciu rządów tymczasowych nie sprawował władzy dłużej niż sto dni, natomiast podczas omawianego kryzysu politycznego w latach 2021–2023 prezydent R. Radew powołał cztery rządy tymczasowe (dwa Stefana Janewa oraz dwa Gyłyba Donewa), sprawując władzę łącznie przez 508 dni.

Tabela 1. Rządy tymczasowe w okresie kryzysu 2021–2023

Premier	Okres sprawowania władzy	Liczba dni
Stefan Janew I	12.05.2021–16.09.2021	127
Stefan Janew II	16.09.2021–13.12.2021	88
Gyłyb Donew I	20.08.2022–3.02.2023	185
Gyłyb Donew II	3.02.2023–6.06.2023	123

Źródło: opracowanie własne.

Rządy tymczasowe odegrały kluczową rolę w trakcie kryzysu politycznego z kilku powodów. Po pierwsze, to wśród prezydenckich ministrów znaleźli się Kirił Petkow oraz Asen Wasilew. Ich zdecydowana postawa i próby wprowadzenia reform przysporzyły im wielu zwolenników. To właśnie ich ugrupowanie Kontynuujemy Zmianę (*Продължаваме промяната*, KZ) stało się głównym ugrupowaniem reformatorskim po przedterminowych wyborach z 2 października 2021 roku.

Po drugie, chociaż część ministrów nominowanych przez prezydenta przeszła do KZ, to za pomocą większości ministrów w kolejnych rządach prezydent był w stanie realizować swoją wizję polityki, tym bardziej, że dysfunkcyjny parlament nie był w stanie przedstawić alternatywy. Dla prezydenta priorytetem stały się wojna w Ukrainie oraz utrzymanie bułgarskiego weta dla rozpoczęcia negocjacji członkowskich między Macedonią Północną a UE, wokół których nie było politycznego konsensusu. Prorosyjskie stanowisko prezydenta R. Radewa stało się w praktyce polityką bułgarskiego rządu, który opowiadał się za łagod-

²⁸ K. Георгиев, *Служебно правителство – pro et contra*, «Lex.bg» 25.07.2023, https://news.lex.bg/Служебно-правителство-pro-et-contra/#_ftn2 (17.02.2024).

²⁹ Jak zauważa Jacek Wojnicki, w najnowszej historii Bułgarii, wśród powołanych dotychczas premierów rządów tymczasowych, większość była bezpartyjna i wywodziła się z wysokiej administracji publicznej lub świata nauki/akademickiego. Jednakże, zdarzały się również przypadki (S. Sofijanski, M. Rajkow), gdy premierzy posiadali jednoznaczną afiliację polityczną. O rządach tymczasowych w Bułgarii z perspektywy historycznej zob. J. Wojnicki, *Problemy współczesnego parlamentaryzmu...*, s. 91–94.

niejszym podejściem do sankcji, nieudzielaniem wsparcia sprzętu śmiercionośnego dla Ukrainy oraz podejmował kroki, które *de facto* umożliwiały omijanie unijnych sankcji³⁰.

Po trzecie, jak zwraca uwagę Stefan Popov, rząd tymczasowy „zamazuje pamięć”, ponieważ z czasem wyborcy coraz mniej dostrzegają polityków sprawujących dotychczas władzę³¹. Przełożyło się to na stopniowe odzyskiwanie inicjatywy przez GERB oraz DPS, które z każdymi kolejnymi wyborami wzmacniały swoją pozycję za sprawą stałego elektoratu.

Po czwarte, przedłużająca się obecność rządów tymczasowych i polityczny klincz w parlamencie, miały negatywny wpływ na aktywność w kolejnych wyborach. Społeczne przekonanie, że za sprawą wyborów nie można dojść do zasadniczych zmian utorowało drogę do powrotu GERB i DPS do władzy. Słabnąca nadzieja na głębokie zmiany instytucjonalne bez partii *status quo*, ostatecznie przesądziła o szukaniu alternatywy w postaci współpracy między GERB i partiami reformatorskimi, które podczas ostatnich wyborów z kwietnia 2023 roku utworzyły koalicję KZ-DB.

Rząd Denkow–Gabriel

Za formalny koniec pokojowej rewolucji można uznać powrót do współrządzenia przez GERB w ramach rotacyjnego rządu Denkow–Gabriel. Po piątych wyborach parlamentarnych w kwietniu 2023 roku stało się jasne, że ugrupowania reformatorskie oraz *status quo* nie są w stanie przełamać politycznego klinczu, co oznaczało dalszą dominację prezydenta. Perspektywa rozmów z partiami reformatorskimi była dla B. Borisowa najbardziej pożądanym scenariuszem. Bowiem, B. Borisow przewidywał, że współpraca z głównym rywalem politycznym nie tylko osłabi naciski przeciwko niemu i GERB, ale przede wszystkim zdyskredytuje *raison d'être* reformatorów. Wśród reformatorów decyzja o współpracy z GERB nie została przyjęta z entuzjazmem. Jednakże, kierownictwo KZ i DB uznały, że jest to jedyna możliwość wyjścia z politycznego impasu, który wpływał również na malejące poparcie społeczne. W ten sposób zarówno partie reformatorskie oraz *status quo* mogły odzyskać wła-

³⁰ Д. Петкова, *С разрешение на ЕС България е нарушавала тавана върху цената на руския петрол*, «Инвестор.бг» 13.12.2023, <https://www.investor.bg/a/518-energetika/386013-s-razreshenie-na-es-balgariya-e-narushavala-tavana-varhu-tsenata-na-ruskiya-petrol> (17.02.2024).

³¹ С. Попов, *Служебно-президентска република. Как нужните промени в конституцията бяха подменени с фалшиви*, «Свободен печат», 7.09.2022, <https://www.svobodnaevropa.bg/a/32022737.html> (17.02.2024).

dzę od prezydenta. Rząd ten, czasami nazywany w Polsce „wielką koalicją”³², a w Bułgarii ze względu na paradoks współpracy głównych rywali politycznych, „nie-koalicją”, premier Denkow określił jako rząd „łagodnego przejścia”³³.

Ceną za daleko idące ustępstwa ze strony KZ-DB była zgoda GERB na usunięcie z urzędu Prokuratora Generalnego Iwana Geszewa, który wraz z B. Borisowem był symbolem i istotnym narzędziem „zawłaszczonego państwa”. W swojej deklaracji KZ-DB wyznaczyły priorytety, wokół których zostanie skoncentrowana współpraca z GERB. Należały do nich: wprowadzenie reformy konstytucyjnej, zaproponowanie budżetu z deficytem nie wyższym niż 3% PKB, dążenie do członkostwa w strefie Schengen oraz przyjęcie euro, wprowadzenie zmian do Kodeksu wyborczego przywracających głosowanie za pomocą maszyn oraz Centralnej Komisji Wyborczej, wybór szefów agend państwowych, których kadencje zakończyły się, lecz z powodu kryzysu politycznego nie udało się obsadzić, oraz wprowadzenie zmian w bułgarskich służbach bezpieczeństwa³⁴. Z kolei dla GERB, kluczowym priorytetem była stabilizacja państwa, przyspieszenie rozwoju gospodarczego i społecznego, reforma konstytucyjna oraz członkostwo w Schengen oraz euro³⁵.

Rząd Denkow–Gabriel został utworzony na okres osiemnastu miesięcy. Na okres pierwszych dziewięciu miesięcy premierem został Nikołaj Denkow, a ministrem spraw zagranicznych i wicepremierem Maria Gabriel. Po rotacji, premierem zostanie M. Gabriel, która podejmie decyzję o rekonstrukcji rządu. Poparcie nowemu rządowi udzieliła również DPS bez domagania się udziału w koalicji. W ten sposób, ceną za polityczną stabilność i wyjście z politycznego kryzysu, był powrót do władzy partii kontrolujących „zawłaszczone państwo”.

Podsumowując osiągnięcia rządu rotacyjnego Denkow–Gabriel na miesiąc przed zaplanowaną na marzec 2024 roku zmianą premiera należy zauważyć, że formalnie rządowi udało się spełnić główną obietnicę wprowadzenia sześciu poprawek do konstytucji. Ponadto, usunięto ze stanowiska Prokuratora Generalnego Iwana Geszewa, uzyskano połowiczną zgodę na wejście do

³² Ł. Kobeszko, *Zmiany w konstytucji Bułgarii: droga do przełamania kryzysu politycznego*, «Analiza Ośrodek Studiów Wschodnich», 5.01.2024, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-01-05/zmiany-w-konstytucji-bulgarii-droga-do-przelamania-kryzysu> (17.02.2024).

³³ S. Domaradzki, *Bułgaria: rząd rotacyjny Denkow-Gabriel*, «Komentarze IEŚ» 2023, nr 865 (113) 7.06.2023, <https://ies.lublin.pl/komentarze/bulgaria-rzad-rotacyjny-denkow-gabriel/> (17.02.2024).

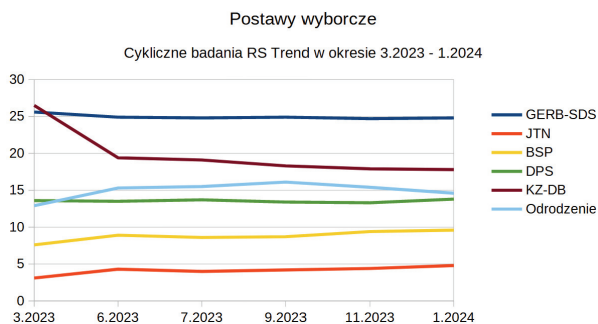
³⁴ *ГЕРБ и ПП-ДБ правят правителство, Денков и Габриел ще са премиери за по 9 месеца (видео)*, «Mediapool.bg» 22.05.2023, <https://www.mediapool.bg/gerb-i-pp-db-pravyat-pravitelstvo-denkov-i-gabriel-shte-sa-premieri-za-po-9-mesetsa-video-news347932.html> (17.02.2024).

³⁵ Tamże.

powietrznej strefy Schengen oraz ustabilizowano pozycję Bułgarii jako wiarygodnego sojusznika NATO w kontekście wojny w Ukrainie. Dotychczas nie udało się natomiast przywrócić głosowania za pomocą maszyn do głosowania, przesunięto po raz kolejny datę ewentualnego przystąpienia do strefy euro, nie wymieniono szefów służb oraz agend rządowych.

Nawet jeżeli przyjrzymy się tylko wymienionym sukcesom, należy dostrzec, że na skutek współdziałania GERB-SDS w pracach nad poprawkami do konstytucji, główny cel, czyli reforma wymiaru sprawiedliwości, została osłabiona przez wprowadzenie poprawek odnoszących się do okresu kryzysu politycznego i ustrojowej pozycji prezydenta oraz innych spraw, które nie odnosiły się do oczekiwań protestujących. Schedę po usuniętym Prokuratorze Generalnym Iwanem Geszewem przejął jego dotychczasowy zastępca Borisław Sarafow, który „tymczasowo” rządzi prokuraturą. Co więcej, zarówno GERB-SDS jak i DPS podkreślają swój wkład we wprowadzone zmiany konstytucyjne. W ten sposób *status quo* odzyskuje inicjatywę i dyskredytuje partie reformatorskie, jak w przypadku wyboru byłej szefowej klubu parlamentarnego GERB Desisławy Atanasowej do Trybunału Konstytucyjnego również głosami KZ-DB³⁶. Nadzarpnięty wizerunek KZ-DB już widać w sondażach opinii publicznej, które wskazują na siedmioprocentową przewagę GERB-SDS nad reformatorską koalicją³⁷. Ten niekorzystny trend dla KZ-DB został zapoczątkowany decyzją o utworzeniu rządu rotacyjnego i niezależnie od dotychczasowego dorobku przywoływanego rządu utrzymuje stałą tendencję spadkową.

Wykres 1. Zaufanie do partii politycznych

Źródło: opracowanie własne.

³⁶ Kandydatura D. Atanasowej, nieposiadającej odpowiednich kwalifikacji, została prze-forsowana pomimo ostrego sprzeciwu zarówno ze strony środowisk prawniczych jak i opinii publicznej.

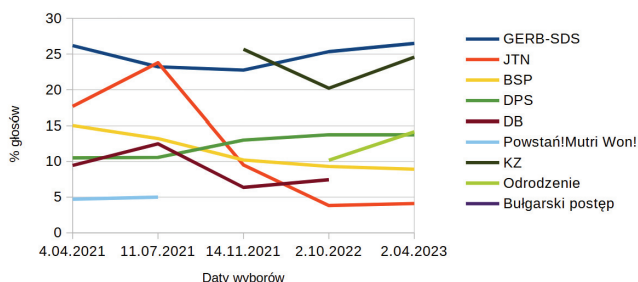
³⁷ Cykliczne badania postaw wyborczych dostępne są na stronie: <https://rctrend.bg/изследвания/> (17.02.2024).

Zamiast konkluzji, czyli jak przetrwać próbę „odzyskania państwa”

Z dzisiejszej perspektywy wprowadzenie reform konstytucyjnych, zmiana prokuratora generalnego oraz współpraca między ugrupowaniami reformatorskimi i *status quo* stawiają symboliczny koniec społecznemu zrywowi na rzecz odzyskania państwa. Powyższa próba uchwycenia głównych przyczyn, momentów oraz podziałów podczas kryzysu politycznego w Bułgarii w latach 2021–2023 pozwala wyciągnąć wnioski zarówno na temat czynników, które wpłynęły na charakter kryzysu, jak i na temat politycznego zachowania ugrupowań *status quo*, które zagwarantowało im przetrwanie.

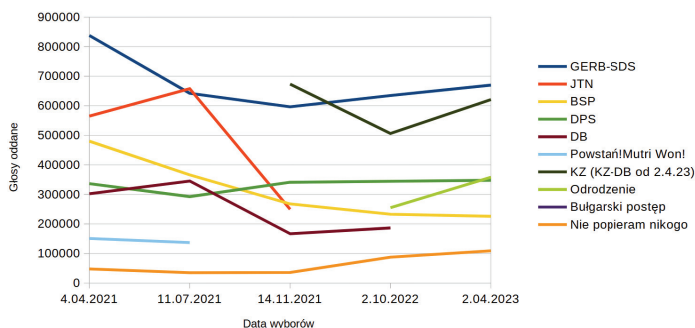
Wyniki kolejnych wyborów pozwalają dostrzec ciekawe zależności wynikające ze specyfiki „zawłaszczonego państwa” oraz społecznych nastrojów w trakcie kryzysu politycznego.

Wykres 2. Poparcie społeczne dla partii politycznych reprezentowanych w parlamencie w latach 2021–2023 (w %)

Źródło: opracowanie własne.

Wykres 3. Głosy oddane w kolejnych wyborach parlamentarnych na ugrupowania polityczne w trakcie kryzysu politycznego 2021–2023

Źródło: opracowanie własne.

W warunkach zawłaszczonego państwa, to właśnie ugrupowaniom *status quo*, a w szczególności GERB-SDS oraz DPS, udało się stworzyć najbardziej zdyscyplinowane maszyny partyjne. Nawet jeśli w przypadku GERB na początku kryzysu doszło do gwałtownej utraty poparcia o 1/4 wyborców, to w dłuższej perspektywie kryzys polityczny, a przede wszystkim stała destabilizacja były korzystne dla B. Borisowa i jego ugrupowania. Bowiem taktyka sabotowania wszelkich reform była możliwa ze względu na fakt, że w zawłaszczonym państwie instytucje przesiąknięte są lojalnymi kadrami na wszystkich szczeblach. Nie mniej ciekawa jest sytuacja DPS, która postrzegana jest w Bułgarii jako emanacja „państwa porwanego”. Kontrolując elektorat mniejszości tureckiej, w praktyce okazało się, że jest ona o wiele bardziej odporna na wahania społecznych nastrojów, a co zatem idzie, na kluczowy element procesu wyborczego. „Żelazne elektoraty” GERB i DPS, kontrolowane przez współudział w zawłaszczeniu państwa, sprawdziły się w chwili próby. Jedyne ugrupowanie *status quo*, którego poparcie gwałtownie zmalało to BSP. Paradoksalnie, to ugrupowanie formalnie było opozycją dla GERB od 2009 roku i jako jedyne próbowało zmienić front podczas kryzysu. BSP utraciło większość swoich wyborców na rzecz nowego ugrupowania nacjonalistycznego i prorosyjskiego Odrodzenie.

Losy ugrupowań reformatorskich nacechowane są o wiele większą dynamiką. W pierwotnym okresie wyścigu o reprezentację społecznych protestów, w którym dostęp do mediów i rozpoznawalność odegrały kluczową rolę, poparcie wyborców było zmienne i zależne od politycznych kroków poszczególnych ugrupowań. Gwałtowną utratę wiarygodności JTN wytłumaczyć można politycznym dyletanctwem oraz niekonstruktywnymi posunięciami, które natychmiast zraziły wyborców. Nie przypadkiem obecnie JTN, dla którego poparcie oscyluje w granicach 4% proggu wyborczego, postrzegane jest jako polityczny projekt *status quo*, którego celem było rozbitcie protestów.

Następnym etapem dla partii reformatorskich był okres konsolidacji, który zakończył się wraz z powstaniem koalicji KZ-DB. Słabością tego procesu była utrata politycznych alternatyw dla reformatorsko nastawionych wyborców oraz ograniczenie możliwości koalicyjnych w ramach tzw. bloku reformatorskiego. Celem decyzji o utworzeniu koalicji KZ-DB podczas ostatnich wyborów było pokonanie GERB, co ostatecznie się nie udało. Natomiast negatywne skutki dla KZ i DB wynikające z decyzji o współpracy z GERB w ramach rządu przyjdzie dopiero oceniać w przyszłości.

Kolejnym elementem politycznego krajobrazu w trakcie politycznego kryzysu były próby tworzenia nowych ugrupowań, jak chociażby Bułgarski progres (*Български възход*), które również nie były w stanie utrzymać się na dłuższą metę powyżej proggu wyborczego. Ciekawym zjawiskiem była natomiast

porażka ugrupowań nacjonalistycznych, które współrzędziły z GERB w latach 2017–2021. Stały się one koźłem ofiarnym ostatniego rządu B. Borisowa, a ich miejsce zajęła partia Odrodzenie, której retoryka przyciągnęła lewicowo-nacjonalistyczny elektorat.

Tabela 2. Frekwencja wyborcza i głosy nieważne w wyborach parlamentarnych przeprowadzonych w trakcie kryzysu politycznego 2021–2023

Data wyborów	Frekwencja (w %)	Głosy nieważne
4.04.2021	50,61	47 749
11.07.2021	42,19	35 201
14.11.2021	40,23	35 745
2.10.2022	39,41	87 635
2.04.2023	40,69	109 095

Źródło: opracowanie własne.

Warto również zwrócić uwagę na czynnik politycznego zmęczenia, który stopniowo zaczął zmieniać sytuację polityczną na korzyść ugrupowań *status quo*. Stosunkowo wysoka aktywność wyborcza z kwietnia 2023 roku (50,61%) po wyborach z listopada 2023 roku ustabilizowała się na poziomie ok. 40%. Uwzględniając również gwałtowny wzrost głosów „Nikogo nie popieram”, z 35 000 podczas wyborów w lipcu 2021 roku do 109 095 podczas wyborów w kwietniu 2023 roku można stwierdzić, że przedłużający się kryzys polityczny wpłynął negatywnie przede wszystkim na wyborców domagających się zmian. Skala społecznego rozczarowania znalazła wyraz w fakcie, że oddane głosy nie popierające nikogo mogłyby mieć swoją polityczną reprezentację w bułgarskim parlamencie.

Kolejnym wymiarem, związanym z bułgarską próbą pokojowego odzyskania państwa jest możliwość zarysowania ram strategii przetrwania elit politycznych zawłaszczonego państwa w obliczu społecznych protestów. W pierwszej fazie (obrony) *status quo* dążyło przede wszystkim do potęgowania poczucia niestabilności oraz obstrukcji wszelkich prób konstruktywnego działania ze strony oponentów politycznych. W tym celu tworzone ugrupowania pseudo-reformatorskie, ale przede wszystkim wykorzystywano nadal kontrolowane instytucje publiczne do sabotażu nowych władz.

W kolejnym kroku (wyczekiwania) *status quo* cierpliwie czekało na polityczne, społeczne i gospodarcze skutki swojej obstrukcji. Brak sprawnie funkcjonującej władzy, polityczny klincz, który przełożył się na brak decyzyjności, ustaw i stabilności oraz ekonomiczna niepewność zaczęły przekładać się na wzrost społecznej apatii, zniechęcenie do polityki oraz relatywizację stron.

Stopniowo zaczęło pojawiać się przekonanie, że brak decyzji i władzy jest gorszy niż zawłaszczenie państwa. Zaczęło zanikać również przekonanie, że wybory mogą coś zmienić. Tymczasem, w kolejnych przedterminowych wyborach żelazny elektorat przeciwdziałal ewentualności skonstruowania politycznej alternatywy.

Osiągnięcie masy krytycznej, w postaci społecznego przekonania, że nie da się pominąć *status quo* pozwoliło na przejście do kolejnej fazy (ataku). Za sprawą deklarowanej chęci współpracy, uznania celów reformatorów za swoje oraz podkreślając wspólne wartości, *de facto status quo* przeszło do politycznej ofensywy przez współpracę. Współdziałal w reformach umożliwił *status quo* wpływ na ich kształt i tempo ich wprowadzenia, wypaczając ich sens, treść oraz cele. Tymczasem, sam fakt współpracy ze *status quo* pozbawia ugrupowania reformatorskie racji istnienia. Z kolei, topniejące poparcie dla reformatorów dalej potęguje społeczną apatię, wzmacniając tym samym *status quo*, którego zdyscyplinowany elektorat zapewni jeszcze lepsze wyniki w kolejnych wyborach. Co więcej, w obliczu stale malejącego poparcia i świadome kompromitacji partie reformatorskie nie będą dążyć do nowych wyborów tak długo, jak to będzie możliwe. Szach i mat.

Aneks 1. Zestawienie wyników ugrupowań politycznych, które uzyskały miejsca w wyborach do parlamentu w latach 2021–2023

Data	Partia polityczna*	Oddane głosy	Wynik procentowy	Liczba posłów	Frekwencja wyborcza (w %)
4.04.2021	GERB-SDS	837 707	26,18	75	50,61
	Jest Taki Naród	565 014	17,66	51	
	BSP	480 146	15,05	43	
	DPS	336 306	10,51	30	
	Demokratyczna Bułgaria – Zjednoczenie	302 280	9,45	27	
	Powstań!Mutry Won!	150 940	4,72	14	
11.07.2021	Jest Taki Naród	657 829	23,78	65	42,19
	GERB-SDS	642 165	23,21	63	
	BSP	365 965	13,22	36	
	Demokratyczna Bułgaria – Zjednoczenie	345 331	12,48	34	
	DPS	292 514	10,57	29	
	Powstań!Mutry Won!	136 885	5,01	13	

Data	Partia polityczna*	Oddane głosy	Wynik procentowy	Liczba posłów	Frekwencja wyborcza (w %)
14.11.2021 wraz z wyborami prezydenckimi	Kontynuujemy Zmianę	673 170	25,67	67	40,23
	GERB-SDS	596 456	22,74	59	
	DPS	341 000	13,00	34	
	BSP	267 817	10,21	26	
	Jest Taki Naród	249 743	9,52	25	
	Demokratyczna Bułgaria	166 968	6,37	16	
2.10.2022	GERB-SDS	634 627	25,33	67	39,41
	KZ	506 099	20,20	53	
	DPS	344 512	13,75	34	
	Odrodzenie	254 952	10,18	27	
	BSP	232 958	9,30	25	
	Demokratyczna Bułgaria	186 528	7,45	20	
	Bułgarski Postęp	115 872	4,63	12	
2.04.2023	GERB-SDS	669 924	26,49	69	40,69
	PP-DB	621 069	24,56	64	
	Odrodzenie	358 174	14,16	37	
	DPS	347 700	13,75	36	
	BSP	225 914	8,93	23	
	Jest Taki Naród	103 971	4,11	11	

* W tabeli zostały przedstawione tylko wyniki wyborcze ugrupowań, które weszły do parlamentu.

Źródło: opracowanie własne.

Bibliografia

- Afeltowicz Ł., *Zawłaszczona państwa, sieci społeczne i wyobrażenia socjologiczne: krytyczna analiza koncepcji state capture*, «Studia Socjologiczne» 2010, nr 1 (196).
- Barnes A., *Extricating the State: The Move to Competitive Capture in Post-Communist Bulgaria*, «Europe-Asia Studies» 2007, vol. 59, nr 1.
- Bagashka T., *Unpacking Corruption: The Effect of Veto Players on State Capture and Bureaucratic Corruption*, «Political Research Quarterly» 2014, vol. 67, No. 1.
- Domaradzki S., *Bułgaria: rząd rotacyjny Denkow-Gabriel*, «Komentarze IEŚ» 2023, nr 865 (113) 7.06.2023, <https://ies.lublin.pl/komentarze/bulgaria-rzad-rotacyjny-denkow-gabriel/> (17.02.2024).

- Domaradzki S., *W objęciach niepraworządnego sojuszu*, «Respublica», 3.02.2018, <https://publica.pl/teksty/domaradzki-w-objeciach-niepraworadnego-sojuszu-63566.html> (17.02.2024).
- Domaradzki S., *Wybory samorządowe w Bułgarii. Walka formalnych koalicjantów*, «Komentarze IEŚ» 2023, nr 986 (234), 25.10.2023, <https://ies.lublin.pl/komentarze/wybory-samorzadowe-w-bulgarii-walka-formalnych-koalicjantow/> (17.02.2024).
- Fazekas M., János Tóth I., *From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary*, «Political Research Quarterly» 2016, vol. 69, nr 2.
- Haugaard M., *Democracy, Political Power, and Authority*, «Social Research» 2010, vol. 77, nr 4.
- Innes A., *The political economy of state capture in central Europe*, «Journal of Common Market Studies» 2013, vol. 52, nr 1.
- Kobeszko Ł., *Zmiany w konstytucji Bułgarii: droga do przełamania kryzysu politycznego*, Analiza Ośrodek Studiów Wschodnich, 5.01.2024, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-01-05/zmiany-w-konstytucji-bulgarii-droga-do-przelamania-kryzysu> (17.02.2024).
- Krasteva A., *State Capture versus Contestatory Citizenship in Bulgaria*, Österreichische Gesellschaft für Europapolitik, Vienna, 7.12.2021, <https://www.oegfe.at/wp-content/uploads/2000/12/PB-222021.pdf> (17.02.2024).
- Longhirst K., *Structural distortions: re-examining state capture in Moldova and apprising its persistence and effects*, «Sprawy Międzynarodowe» 2020, t. 73, nr 4.
- Lugon-Moulin A., *Understanding State Capture, Freedom from Fear*, «F3 Magazine» <https://f3magazine.unicri.it/?p=402> (17.02.2024).
- Maarten L., *The destructive effects of state capture in the Western Balkans EU enlargement undermined*, Policy Brief, Clingendael, Netherlands Institute of International Relations, september 2020, https://www.clingendael.org/sites/default/files/2020-10/Policy_Brief_Undermining_EU_enlargement_2020.pdf (17.02.2024).
- Pacześniak A., *Zawłaszczanie państwa przez partię rządzącą jako konsekwencja demontażu demokracji liberalnej w Polsce*, «Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa» 2022, nr 2.
- State Capture Unplugged: Countering Administrative and Political Corruption in Bulgaria*, Center for the Study of Democracy, 2016, <https://csd.bg/events/event/state-capture-unplugged-countering-administrative-and-political-corruption-in-bulgaria/> (17.02.2024).
- Tomoyuki H., *Conceptualizing 'State Capture by Securitization'*, «Społeczeństwo i Polityka» 2022, nr 1(70).
- Wojnicki J., *Problemy współczesnego parlamentaryzmu bułgarskiego – zagadnienia instytucjonalne i funkcjonalne*, «Studia Politologiczne» 2023, vol. 69.